

КРЕМЕНЧУК НОВОРОСІЙСЬКИЙ: “ПОТЬОМКІНСЬКА ДЕРЕВНЯ”, АБО ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ ФАВОРИТИЗМУ

Історія Кременчука у XVIII ст. позначена неухильним посиленням впливу російських імперських структур на міське життя. Застава-форпост з постійно зростаючим гарнізоном, армійські продовольчі магазини, митниця та карантин, в'язниця для гайдамаків і, нарешті, гвалтовне підпорядкування кременчуцького “життєвого простору” чи то “землі обіцяної” на правому березі Дніпра (з головною колонією кременчужан Круковим-Крюковим) Новосербії (на обслуговування якої спрямовувались й інші місцеві ресурси) суттєво послабили позиції поборників “малоросійських прав” у місті. З ліквідацією гетьманату в 1764 р. зникає і перспектива налагодження “національного” буття, хай і під крилами російської протекції.

У ситуації “кожен сам за себе” ціна імперського фавору сягнула досі небаченого піку. Саме цього часу Кременчуку “пішла карта”, адже з його вже досить освоєного плацдарму вирішено було розгортати грандіозний проект Новоросії, де все мало відбуватися за принципом “до основанья, а затем...”

Зрозуміло, відіграли свою роль вигідне географічне положення міста та його відносно довга “урбаністична” традиція. Як пише Ф. Николайчик, “сравнительно старый Кременчук был предпочтен новым городам в степи” [1.-С.61]. Утім, все це навряд чи варто абсолютизувати, оцінюючи “височайше затвердження” 26 березня 1765 р. за поданням генерал-поручика О.П. Мельгунова, формального губернатора Новоросії, розміщення в Кременчуці губернської канцелярії та проголошення його офіційним центром губернії.

Мельгунов фактично постійно перебував при імператорському дворі в С.-Петербурзі, відтак безпосередньо на місті розпоряджався генерал-майор Олександр Степанович Ісаков (р. н. невід. – помер 1770 р.), з 1764 р. – комендант фортеці св. Єлизавети. Він відомий, зокрема, своїми добрими стосунками з українським художником, уродженцем Полтавщини Петром Васильовичем Петрашевим (1738–1772) [2.-С.26-27]. Він у 1767 р. розписував іконостас оновленої кременчуцької Успенської церкви.

Помітне місце в управлінні краєм займав і обер-комендант Кременчука (командир гарнізону губернського міста) Чертков. Останній фактично перебрав на себе функції колишніх начальників кременчуцького форпосту.

Після доволі успішної для Російської імперії війни з Туреччиною (1768–1774 рр.), Кременчук і Українська лінія фактично втрачають оборонне значення. Перед містом стають нові завдання організації вже мирного життя.

Кременчук швидко розбудовується, зводяться будинки губернських закладів, торгівельних споруд тощо. Губернатор Мельгунов звернув увагу на організацію переправи через Дніпро і запропонував замінити недостатньо швидкий і місткий, а також і не зовсім безпечний паром наплавним мостом. За користування ним губернатор пропонував брати помірну плату, яка б йшла на утримання мосту. Катерина II підтримала ідею побудови мосту, але плату брати не дозволила. На утримання мосту з казни в різні часи виділялось від 5 775 до 7 200 руб. на рік [1.-С.67]. Вище йшлося й про оновлення Успенської церкви.

У Кременчуці було відкрито друкарню, до якої з Києво-Печерської лаври запросили складача Афанасія Антонова. Друкарня мала один верстат, видавала переважно бланки та подорожні “пашпорти”, втім видрукувала також азбуку та якусь комедію. Для розгортання значнішої роботи їй не вистачало кваліфікованих працівників [3.-С.38].

Крім того, у Кременчуці у 1783–1789, 1791–1792 і 1793 рр. перебувала похідна друкарня князя Потьомкіна. Друкарня мала п'ять верстатів, у т.ч. один спеціальний для друкування карт, дворянських грамот; російський, французький, грецький і латинський шрифти. У 1791 р. у Кременчуці було надруковано передсмертний твір самого Потьомкіна “Канон вопиющего во грехах души ко спасителю господу Ісусу”, що не був оригінальним у межах церковно-православного жанру каяття, але цікавий з точки зору вивчення особи одного з найвидатніших “катерининських орлів” [4.-С.804].

Губернський Кременчук приваблює науковців, культурних діячів, мандрівників. Так з вересня 1773 по листопад 1774 рр. він став базою для експедиції Йоганна Антона Гільденштедта (1745–1781), доктора медицини, який очолив одну з перших масштабних акцій Санкт-Петербурзької Академії наук з економіко-географічного вивчення “окраїн Російської імперії”.

Справу Гільденштедта продовжив Санкт-Петербурзький академік Василь Федорович Зуев (1754 – 1794), який залишив докладний опис Кременчука за 1781 рік [5.-С.20-28]. Він знайшов місто вдало збудованим, з широкими та прямими вулицями, що розходилися від земляної фортеці. Будинків у ньому налічувалось близько 500, з них лише 2 кам'яниці, інші ж були невисокими або дерев'яними, зовні вибіленими хатками або мазанками з фашиннику і глини. Церков у місті було 2 і одна розкольницька каплиця, усі дерев'яні, розташовані в фортеці. Постійних мешканців було понад 1300 чол., у т.ч. купців, серед яких було багато розкольників, – 335 чол., міщан – 455. Серед етнічних груп, з яких складалось міське населення, переважали українці. Крім них, Зуев згадає росіян, євреїв, татар, греків, грузинів. Оповідає також про німкеню, жінку міського лікаря та німця-садівника, який доглядав казенний сад у Крюкові, дині й гарбузи з якого відправлялися до імператорського двору в Петербург, йшли вони й на стіл губернатора, а залишки продавались з метою самоутримання саду. Знає Зуев і француза Брокера (Фросара?)¹ [6], який керував пансіоном шляхетних дітей.

Серед громадських споруд науковець-оглядач відзначив дерев'яний гостинний двір, будівлі губернського правління, губернатора, міської школи, пансіону шляхетних дітей та інші штаб- і обер-офіцерські домівки, а також міське училище шляхетних сиріт і міщанських дітей жіночої статі.

Тогочасний губернатор Г. Язиков приділяв багато уваги організації освіти в місті. Так він був опікуном вищезгаданого жіночого училища, організованого на зразок Санкт-Петербурзького виховного дому для шляхетних дівчат, яке приймало дітей не старше 5 років на навчання до “совершенного” віку на казенний та меценатський кошт. Тут навчали російській та німецькій грамоті, арифметиці, малюванню, танцям та шиттю. Наглядала за училищем, а також почасти й викладала в ньому німкеня, дружина міського лікаря. У 1786 р., як повідомляє Николайчик, начальницею кременчуцького жіночого училища була княжна Єлісавета Хілкова із жалуванням 200 руб. на рік та “пристойным жилищем” при самому училищі [1.-С.72].

Сприяв він і пансіону Брокера. Туди приймали дітей дворян на власному утриманні з оплатою по 150 руб. на рік за кожного. Зусиллями губернатора Брокера також видавалось 200 руб. жалування, надавався великий кам'яний будинок, дрова та ін., а за це він зобов'язувався навчати, разом з вільними учнями, шістьох казенних задарма. Учителів, у яких за спостереженням Зуєва, існувала велика проблема, Брокер утримував “від себе”, втім переважно викладав самотужки.

До цього ж існувала ще й міська школа, створена для бідних дворянських дітей та різночинців, на казенному утриманні з деякими відмінностями між цими двома категоріями учнів. Їх навчали мовам і “деяким наукам”; з часом деяких переводили в заведений губернатором т.зв. кадетський корпус. У 1788 р. в казенних кременчуцьких училищах учнів було: у чоловічому – 55, жіночому – 42 чол. [1.-С.72].

Зуев зауважив і певні незручності кременчуцького життя. Так піщані ґрунти, що оточували Кременчук спричинялися влітку до непереборної куряви. Пил, бувало, навіть заносив криниці міщан. Він радив звернути увагу на озеленіння міста та насаджувати на околицях лісосмуги² [7].

Писав він й про небезпеку плавання Дніпром біля Кременчука. Швидка течія та кам'янисте дно були певною загрозою для судноплавства.

Надає Зуев певні відомості й про Крюків, який з'єднувався з Кременчуком вищезгаданим мостом на плотах. Крюків тоді був центром самостійного повіту.

Мав близько 200 будинків, невелике укріплення на базі старого шанцю та карантин для хворих під час епідемії. Населявся переважно селянами-українцями та чиновниками. Купців, міщан і цехових було обмаль. Крюківську церкву за часів Зуєва перебудовували, відтак вона тимчасово не працювала, а крюківчани ходили до церкви в Кременчук. Місцевою візитівкою був згаданий вище сад, навколо якого скупчувались казенні склади харчів і військової амуніції.

Про Кременчуцький і Крюківський повіти взагалі Зуев повідомляє таке. Перший із них розташовувався на лівому березі Дніпра і охоплював територію 258 тис. десятин, з яких невелика частина “неудобій”. Під пашнею знаходиться 154 938 десятин, сінокосів 83 792 десятин; під лісом 9 тис. десятин. До повіту належить 8 містечок, яких від сіл відрізняло лише існування певних укріплень; 6 слобод; 12 сіл, 4 “деревни”³ [8]. У них є 39 церков, один монастир і одна розкольницька каплиця. Населення повіту налічує понад 20 тис., з них близько 14 тис. селян, як державних, так і кріпаків.

¹ Про утримувача пансіону Фросара незалежно від Зуєва повідомляється в “Географическом словаре Российской империи” А. Щекатова (Ч. III. – С. 852-853), однак нам здається маловірогідним одночасне існування в Кременчуці двох однотипних пансіонів

² Утім, незважаючи на значні успіхи у цій справі, ще й сьогодні комунальники міста мають клопіт з пилюкою влітку

³ Деревнями тоді називали дрібніші сільські поселення зазвичай без власної церкви (парафії)

Крюковський повіт розташовувався на Правобережжі і межував з повітами Саксаганським, Єлисаветградським та Польшою; понад 563 тис. десятин землі; землі дуже родючі і найкраще в губернії заселені. У повіті налічувалось 39 військових поселень; 4 поселення розкольників; 140 приватновласницьких (кріпацьких) слобод, про які Зуєв додає, що вони зовсім не такі, як в Росії, а незрівнянно менші. Усіх будинків – близько 10 374; церков 42 і дві розкольніцькі каплиці. У повіті є один водяний пильний млин, борошняних і вітряних 90, один казенний цегляний і черепичний заводи. Усіх жителів в повіті понад 30 700 чол., з яких селян – 28 600 чол. Крім Крюкова, в повіті містом названий Крилів.

Повітове дворянство вперше в межах виборів до Комісії 1767 р. очолив колишній кременчуцький козацький сотник, відомий зі справи доволі брутального переведення своєї сотні у пікінери ротмістр Я.Ф. Гаврилов [1.-С.148]. З усталенням цієї нової посади на теренах всієї імперії в 1784 р. шляхетство Кременчука очолив секунд-майор Андрій Григорович Остроградський, якого в 1788 р. змінив надвірний радник Микола Васильович Капніст. Останнього, щоправда, швидко прийшлося переобирати у зв'язку з виборами його на посаду губернського проводиря дворянства, яку Капніст обіймав з 1788 по 1793 рр. У повіті його змінив секунд-майор Василь Іванович Ган, обраний у 1789 р. Його наступниками вже з переносом повітових установ до Градизька були з 1791 р. секунд-майор Іван Микитович Козельський, а з 1796 – секунд-майор Харлампій Семенович Бузановський [6.-С.86]. Як бачимо, нащадки колишньої козацько-старшинської аристократії зберегли свої визначальні позиції на Кременчуччині.

Наступниками Мельгунова та Ісакова на посаді губернатора були генерал-поручики фон Брант і Леонтєв, генерал-майори Муромцев, Язиков, Тутолмін, Синельников і Коховський (останній із тих, хто перебував у Кременчуці). З 1774 по 1791 рр. губернатори Новоросії знаходилися у підпорядкуванні генерал-губернатора краю, славнозвісного фаворита Катерини II Григорія Потьомкіна. Його вплив при імператорському дворі й особисті таланти немало сприяли широкомасштабній модернізації південних околиць імперії.

Утім, “новоросійський” Кременчук не був ладний похвалитися постатями фундаторів на кшталт де Рибаса чи герцога де Ришельє, без спомину про діяльність яких не можна уявити початки Одеси. Про це говорить, зокрема, і справа з гербом міста, що не був прийнятий аж до 1798 р., на 12 років пізніше за сусідній Градизьк.

* * *

Переживши чуму 1784 р. та візит Катерини II у 1787 р. Кременчук починає хилитися до занепаду, поступаючись значенням Катеринославу та іншим новоросійським новобудовам (Херсон, Миколаїв, Одеса тощо). Утім під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. він ще лишався центром тилового забезпечення російської армії. Тут нашвидкуруч побудували верф. Роботами керував багатющий російський купець, фундатор Херсона й армійський інженер-полковник М.Л. Фалєєв, призначений оберштер-кригс-комісаром. За декілька тижнів у гирлі Кагамлика вирости казарми, бараки, кузні та водяні лісопильні. Ліс на будівництво суден возили з Правобережжя, з Чорного лісу та з м. Сміли.

Судна будували разом із спорудженням корабельні. Велику допомогу в цьому надали бувалі козаки з навколишніх сіл, які від батьків і дідів перейняли вміння швидко будувати легкі на ходу та місткі “чайки”. Навесні 1788 р. всього за декілька місяців було збудовано 60 таких “чайок” та інших гребних, парусно-гребних суден, які відправили вниз по Дніпру. Деякі з них мали “круті” – помости в середній частині. Це нововведення створювало зручності для обслуговування і використання корабельної артилерії. До кінця 1790 р. Херсон отримав 120-130 різних суден, серед них навіть фрегат, бомбардирський корабель, кілька бригантин, канонерські човни, легкі лансони, катери і баркаси.

Завдяки зусиллям корабелів Кременчука Лиманська флотилія, що на початку війни налічувала ледь 15 суден проти 120 турецьких, суттєво зміцніла, і Чорноморський флот під керівництвом славнозвісного Ф. Ушакова успішно протидіяв турецькому.

З цього часу бере початок і слава кременчуцьких купців (утім не місцевих уродженців, як подекуди представлено в літературі) та талановитих винахідників Дмитра Бикова та його сина Івана. По всьому Подніпров'ю їх знали як винахідливих будівельників водяних млинів і хитромудрих підйомних машин, а також як спеціалістів з проведення суден через пороги. Д. Биков користувався оригінальними повітряними ящиками, які прикріплювалися до обох бортів судна і зменшували його осадку. З допомогою таких ящиків він знімав аварійні кораблі з порогів. Згодом Бикови переїхали до С.-Петербургу, де стали гідралістами Адміралтейств-Колегії та дістали дворянство. Суднобудівна справа в Кременчуці згодом висунула й ще одного оригінального винахідника – кременчуцького

міщанина Семена Андрійовича Ромодановського, автора проекту підводного човна, який, на жаль, не був цілком реалізований [7.-С.123-124].

Під час російсько-турецької війни в Кременчуці був один з основних продовольчих магазинів армії. У 1789 р. поляки заборонили просування російських військ і військового транспорту через їхні володіння. Румянцев і Потьомкін спрямували весь рух армійського постачання виключно через Кременчук і Ольвіополь.

Тим часом адміністративні установи Катеринославського намісництва залишали Кременчук заради новозбудованого Катеринослава. У 1788 р. туди переселився Г. Потьомкін, а в 1789 р. місто полишило й усе губернське правління.

Останньому немало посприяла велика весняна повінь 1789 р., відома як “очаківська”, що завдала Кременчуку значних втрат. Ця подія була відзначена викарбуваним надписом на одній зі скель на березі Дніпра, неподалік від Смоляної площі (2003 р. тут відновлена пам’ятна дошка та в прямому розумінні відкопано геологічно-археологічну пам’ятку, що раніше ледь виступала з портового сміття, – Гранітну скелю).

Через повінь повітові установи тимчасово були переведені в м. Городище, яке ось-ось мало здобути ім’я Градицьк. Потьомкін порадив їх там і залишити, а згодом Николайчик оповідав про існування в Кременчуці переказу щодо особистого невдоволення “світлішого” містом, підставою для якого мабуть і послужила ця порада.

Імператриця не забарилася і 1 червня 1789 р. підписала указ, у якому говорилось, що “По невыгодности местоположения г. Кременчуга, который весной подвергается большим наводнениям, указали мы перевесть уездные присутственные места в г. Градище, указом нашим от 30 апреля сего года от Киевского наместничества к Екатеринославскому причисленный, именуя впредь сей уезд Градижском...” [3.-С.61]. Колишній губернський центр ставав пересічним “заштатним” містом Катеринославського намісництва.

Так закінчився період блискучого політичного флірту Кременчука з імперією. На пам’ять залишались зрусифіковані назви “Кременчуг” та “Крюків”¹ [11] (і вже модерніший імідж “маленького Дніпропетровська”), дніпровський камінь із надписом, що саме тут зійшла на берег “Велика Государина”, руїни потьомкінського палацу, що згорів уже 1788 р., та запущений сад, де “таємно невідомими людьми дерева викопані...” Надалі він уже ніколи не приваблюватиме політиків, бо це було в “новоросійський період”, його подальша історія пов’язана з торгівлею і промисловістю, з опорою на внутрішні, а не зовнішні джерела розвитку.

Підпорядкування Кременчука 1796 р. Малоросійській губернії стало для нього кінцем “новоросійського періоду”. Наскільки це може сприйматись як “реванш” поборників “малоросійських прав”, наразі важко визначити, адже сюжет обговорення і прийняття цього адміністративного рішення є цілком недослідженим. Але межовість Кременчука щодо обох цих регіонів постійно відчувалась спостерігачами. Не даремно М. Грушевський у власному проекті нового адміністративного устрою України (зорієнтованого на місцеві культурно-історичні традиції) відводив місту роль центру окремої “землі” – *Самари*, кордони якої не співпадали з усталеним поділом на Малоросію та Новоросію.

* * *

Серед останніх помітних подій у житті міста “новоросійського періоду” варто згадати виникнення в Кременчуці масонських осередків (“лож”). Поширення їх надихалося ідеями Великої Французької революції, що хвилювала уми всієї Європи наприкінці XVIII ст. Членами цих квазіреволюційних гуртків були зазвичай офіцери російської служби. Причому в Кременчуці існували як російські, так і польські масонські ложі.

На жаль, цей сюжет належить ще до недостатньо розроблених науковцями, маємо недвозначні вістки лише 1) про військову ложу Мінерви в Кременчуці (близько 1784 р.), що перейшла сюди, певне, з Немирова (на той час володіння Речі Посполитої) і підпорядковувалася Великому Сходові Польському [8], а також 2) про заснування (близько 1789 р.) асесором Білоусовичем, пов’язаним з масонським товариством, яке гуртувалось навколо М.І. Новікова в Петербурзі, масонської ложі в Кременчуці (у 1792 р. вже не діяла) [9.-С.99].

¹ І якщо українська самоназва міста, закорінена в попередні два століття міської історії, ще помагається за своє існування, то український “Круків” чи “Круков” (як, за оповіддю Николайчика, звалась правобережна частина Кременчука місцевим українським населенням ще наприкінці XIX ст.), наприкінці XX століття остаточно (?) набула форми “Крюків-Крюков”, можливо, на спомин про росіян-старообрядців, які вперше у другій половині XVIII ст. перелицювали її на свій лад

Близьким до масонського руху можна вважати й т.зв. гурток майора В.В. Пассека. Відомо, що цей офіцер, захоплений ідеями французької революції, був шанувальником О.М. Радищева, мав у себе та поширював його твір “Путешествие из Петербурга в Москву”, заборонений урядом Катерини II. Пассек у радищевському стилі писав і власні оди “Вольность” та “Екатерина”. У них він оспівував волю та пророчив смерть царям. В. Пассек користувався популярністю в місцевому товаристві і, буваючи в гостях у представників кременчуцької еліти, доволі відверто гудив існуючі в державі негаразди, хвалив ідеї французьких просвітників, закликав наслідувати революціонерів Франції.

Якось Пассек наважився висловити свої думки стосовно французької революції в будинку градоначальника Кременчука. Про це довідався катеринославський губернатор. Пассеку необхідно було негайно залишити місто. Разом зі своїм товаришем, французом Дюрузо, він вирішив виїхати за кордон. Швидко зібралися і непомітно залишили Кременчук. Однак у Яссах місцева поліція заарештувала втікачів.

Вплив революційної Франції позначився і на діяльності Петра Васильовича Капніста, який після довгих мандрів Європою повернувся на батьківщину переконаним республіканцем. У своєму маєтку в с. Турбайцях (Хорольського повіту) він завів “республіку”.

Таким чином, Кременчуччина з її свіжонобілітованим козацьким і офіцерським шляхетством прилучилася до теренів, де визрівав рух дворян-революціонерів, що згодом дасть Російській імперії плеяду декабристів.

Джерела та література

1. Николайчик Ф.Д. Город Кременчук. Исторический очерк. – СПб., 1891.
2. Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Стегній П.А. Нарис історії Кременчука. – Кременчук, 1995.
3. Євселевський Л.І. Кременчуччина з давніх часів до XIX ст. – Кременчук, 1995.
4. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – Полтава, 1992.
5. Зуєв В.Ф. Полтавщина в “Путешественных записках” 1781 року / Упоряд. та наук. ред. Супруненко О.Б. – Полтава, 1999.
6. Сурєва Н.В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII.
7. Биховський І. Кременчуцькі корабелі // Дніпро. – 1971. – № 1.
8. Єфремов С. Масонство на Україні // Хроніка-2000. – Вип. 23-24.
9. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000.

Summary

The author describes several episodes from the history of Kremenchuk in the 18th century. The special attention is given to the issue of replanning the city at the end of the 18th century. The history of local nobles and merchants is shown in details.

В.О. Левицький

ЦЕРКОВНІ МАЄТКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН КРАЮ

Тривале збереження в структурі землеволодіння Правобережної України другої половини XVIII ст. церковних маєтків було однією з характерних рис її аграрного ладу. Врахування господарської діяльності церкви дає можливість вичерпно охарактеризувати соціально-економічний розвиток суспільства, передусім форми власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу. Це цілком стосується й економічної історії Правобережної України, де церковні маєтки хоча і поступалися за своїми розмірами поміщицьким, проте відігравали важливу роль в аграрному, промисловому й торгово-лихварському розвитку регіону.